

رویکرد اعتقادی دایره‌المعارف‌نویسی در ایران پس از انقلاب در مواجهه با اسلام‌پژوهی غریبان (بررسی تطبیقی مقالات کلام شیعه، اعلام امامیه و مباحث ایرانی در دایره‌المعارف‌های ایرانی و غربی)

سیداحمد حسین زاده^۱ فرشته سپهر^۲
زهرة میرحسینی^۳ بهرام پروین گنابادی^۴

چکیده

ملاک‌های صرفاً علمی در مطالعات اسلامی غریبان در قالب تألیف دایره‌المعارف وجود نداشته است. اهداف مطالعاتی پسااستعماری غریبان، روش‌شناسی و پرداخت نامتعادل اعتقادات مذهبی اسلام قرینه‌ای است بر این مدعا. پس از انقلاب اسلامی تولید دایره‌المعارف در حوزه اسلام با هدف جبران کاستی‌های پژوهش‌های غریبان با اتخاذ روش مطالعه هنجاری و رهیافت تدافعی و ردیه‌ای، آرمان‌های هویت‌جویانه شیعی و ایرانی را دنبال می‌کند؛ به‌طوریکه تعیین نوع، حجم و استنادات مدخل‌ها در دانشنامه‌های ایرانی اغلب براساس معیارهایی جبرانی و فراتر از ملاک‌های صرف دانشنامه‌نگارانه صورت گرفته و مولفه‌هایی مثل جامعیت و انگیزه‌های اعتقادی در این زمینه دخیل بوده است. با بررسی بعمل آمده توزیع ارجاعات، تنوع منابع و کمیّت مدخل‌های کلامی در دایره‌المعارف اسلام لیدن^۵ (به عنوان نمونه غربی) در قیاس با دانشنامه جهان اسلام (به عنوان نمونه ایرانی) از لحاظ میزان توجه به میراث فکری و فرهنگی شیعه (خاص کلام شیعه و اعلام امامیه) به طرز معناداری متفاوت است. به این صورت که در دایره‌المعارف اسلام مدخل‌های کلامی محدود به ۴۰۴ مورد است در حالیکه در دانشنامه جهان اسلام تعداد آنها ۷۴۹ مورد و بطور مستقل و مبسوط به مدخل‌های کلامی شیعه و مباحث ایرانی پرداخته شده است. در مقالات کلامی دایره‌المعارف اسلام به هیچ یک از منابع شیعی ارجاع داده نشده و همه ارجاعات به منابع سنی است در حالیکه توزیع مذهبی منابع در دانشنامه جهان اسلام دچار این نقیضه نیست.

واژگان کلیدی

مطالعات اسلامی، کلام شیعه، دانشنامه جهان اسلام، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، دایره‌المعارف اسلام.

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.
Email: hoseinzadeh.1355@yahoo.com
 ۲. استادیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال (نویسنده مسئول).
Email: fereshteh.sepehr@yahoo.com
 ۳. دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.
Email: zmirhosseini@yahoo.com
 ۴. استادیار گروه ادبیات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شمال.
Email: p.bahram47@yahoo.com
- تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۷/۳ پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۱۲/۶
5. Encyclopaedia of Islam (Leiden)

طرح مسأله

الهیات یا کلام برآمده از یک دین، نزدیک‌ترین جریان فکری به دین و تنیده شده در آن است و متکفل پرداختن به مباحث پایه و عقیدتی - نظری که از سویی با استدلال‌های عقلی مستقل از دین یا مذهب سر و کار دارد و از سوی دیگر با استدلال‌های نقلی مبتنی بر هر دین و مذهب. میراث کلامی شیعه به‌عنوان مهمترین منبع برای شناخت آراء و اندیشه‌های متکلمان و تطورات فکری امامیه، بسیار حائز اهمیت است. با این حال، در حوزه کلام شیعه کمتر به موضوع میراث‌شناسی توجه شده است. وجود برخی اتفاقات و ذهنت‌ها^۱ به تدریج هم میراث کلامی شیعه را در معرض فراموشی قرار داده و هم به تبع آن، تاریخ کلام شیعه را دچار انزوا و تغافل کرده است. اندیشه‌ها و میراث تشیع، پیشینه و تطوراتی دارد که بدون شناخت و شناساندن آنها تصویر جامعی از فکر امامیه و شیعه ترسیم نمی‌گردد. به‌رغم این اهمیت، شناخت تراث کلامی شیعه آن‌گونه که باید مورد توجه نبوده است. به‌موجب تلقی رایج، علم کلام، طرح مباحث عمدتاً ساده‌شده اعتقادی است که همین مباحث ساده‌شده هم معمولاً خارج از سیاق تاریخی عرضه شده است و بدین ترتیب اهمیت اصلی مباحث کلامی و زمینه تکوین و تطور آنها مغفول مانده است. با مروری بر تاریخ اندیشه اسلامی می‌توان به اهمیت قاطع کلام نسبت به سایر زمینه‌ها پی‌برد. مباحث کلامی از حیث سابقه و از حیث تأثیر اجتماعی از تعیین‌کننده‌ترین مباحث در میان مسلمانان بوده است (سبحانی؛ رضایی، ۱۳۹۰: ۱۱-۳۶). متأسفانه در میان آثار مولفان ایرانی جای کتاب‌های تحقیقی و روشمند در حوزه کلام و تاریخ کلام خالی به نظر می‌رسد؛ این فقدان نه فقط در مورد مباحث کلامی که حتی در زمینه تک‌نگاری‌های قابل اتکا درباره متکلمان نامدار شیعه محسوس است. در زمینه موضوعی کلام، آثار محققان غربی و در مرتبه بعد

۱. از آنجا که شیعه هم در اقلیت بود و هم اپوزیسیون محسوب می‌گردید، از نظر سیاسی تحت فشار و از نظر اقتصادی در مضیقه بود. در چنین وضعیتی طبعاً آثار شیعه به صورت گسترده استنساخ نمی‌شد. همین امر زمینه را برای متروک شدن این آثار فراهم می‌کرد. علاوه بر آن، تاریخ، حکایت از آن دارد که بسیاری از آثار امامیه موجود در برخی از کتابخانه‌های مهم در آتش تعصب سوخت (ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۱۲: ۹۰؛ ابن اثیر، ۱۴۰۵، ج ۹: ۱۹۳).

محققان سایر کشورهای اسلامی بیشتر به چشم می‌خورد. به نظرمی رسد کار غربیان با همه جامعیت و اتقانی که دارد درباره شیعه‌پژوهی و کلام شیعه خصوصاً در آثار دایره‌المعارفی شاهد کم کاری‌ها و مانعیت‌هایی هستیم.

پس از انقلاب اسلامی، ایرانیان با تولید دانشنامه در حوزه اسلام با پرداخت مناسب مدخل‌های مربوط به شیعه و مباحث ایرانی در حوزه علم کلام، کاستن از مشکل پیشگفته را وجهه همت خود قرار داده‌اند. این مدخل‌ها را می‌توان ذیل این موضوعات طبقه‌بندی کرد: ادیان مرتبط با اسلام، مذاهب اسلامی، فرقه‌های موجود در جهان اسلام، متکلمان مهم مسلمان، مفاهیم و اصطلاحات مورد بحث در کلام اسلامی، کتابهای مهم کلامی و متکلمان مهم غیرمسلمانی که با مسلمانان داد و ستد فکری داشته‌اند (<https://rch.ac.ir>). در این پژوهش برآنیم کم کاری‌های مذکور را در مهمترین اثر دایره‌المعارفی غربیان در حوزه اسلام به زبان آمار نمایان سازیم و همچنین اقدامات پژوهشی - جبرانی ایرانیان را در قالب دانشنامه‌نگاری اسلامی.

مطالعات اسلامی در قرن اخیر هیچ‌گاه از تقابل معرفتی یا تنافر ایدئولوژیک بین محققان غربی و مؤمنان شرقی رها نبوده، که موجب برخی جدال‌گفتمانی نیز شده‌است. طوری که هنوز هم هر یک از طرفین می‌کوشند تا طرف مقابل را به عدم کفایت متهم و بر هژمونی خود پافشاری کنند (رنجبران، ۱۳۹۵: ۱۴۴). از مهمترین دلایل مواجهه انتقادی مسلمانان با جریان اسلام‌شناسی غربیان این است که محققان غربی به علل و زمینه‌های عینی پیدایش و تکوین اسلام (در برابر علل متافیزیکی) به عنوان یکی از شاخه‌های شرق‌شناسی علاقه‌مندند و در مطالعات اسلامی از روش پژوهشی توصیفی^۱ و رویکرد پدیدارشناختی بهره‌می‌گیرند^۲. محققان غربی در معرفی روش تألیف خود معتقدند تاریخ همانند خطی است مستقیم که تمدن بشر در سیر تاریخی این خط شکل گرفته و هر تمدنی در این مسیر باشد، سزاوار شناختن است. فرهنگ و تمدن اسلامی نیز از آن رو که در مسیر این خط قرار

1. Descriptive method

۲. در مقدمه ویرایش سوم دایره‌المعارف اسلام، بر رویکرد به اسلام به عنوان یک «پدیدار» و نیز بهره‌گرفتن از روش‌های علوم اجتماعی در مطالعه آن تأکید شده‌است.

گرفته است، حلقه‌ای از این زنجیره به شمار می‌رود. مطالعات اسلامی از نظر مستشرقان همانند حفاری در تاریخ و نوعی باستان‌شناسی فرهنگی است و نه لزوماً شناخت اعتقادات و باورهای مسلمانان آن گونه که خود توصیف می‌کنند (دایره‌المعارف دین^۱، ذیل مطالعات اسلامی ۱۹۸۷: ۱۶۷؛ ایزوتسو، ۱۳۷۸: ۲۲۴).

ولی اسلام از نظر مؤمنان، هنجار و آرمانی الهی است که بررسی آن در حوزه مطالعه هنجاری^۲ قرار می‌گیرد (در روش مطالعه هنجاری اسلام، فرض بر این است که مطالعه و تحقیق مسلمان برای آن است که بر معرفت خود نسبت به حقیقت دین بیافزاید). بنابراین، تقابل روش شناختی معرفتی همواره در مطالعات اسلامی وجود داشته‌است (دایره‌المعارف دین، ۱۹۸۷: ۱۶۷). همچنین انگیزه‌هایی چون اهداف استعماری و نقد آموزه‌های اسلامی در قالب دانشنامه برای غربیان مفروض است (عدالت‌نژاد، ۱۳۹۰: ۸-۱۲)؛ دولت‌های استعمارگر غربی به شناخت نظام‌مند و دایره‌المعارفی از فرهنگ و تمدن مسلمانان به‌ویژه از مناطق مستعمره خود (به منظور اجرای اهداف استعماری) نیاز ضروری داشتند که این خود گزینه‌ای است بر این که اهداف صرفاً علمی در طراحی این دانشنامه‌ها وجود نداشته‌است. دلیل دیگر مواجهه منفی مسلمانان منشاء اعتقادی داشت. به نظر مسلمانان، روش غیرمسلمانان در مطالعه اسلام به لحاظ اعتقادی با باورهای رایج مومنان نسبت به دینشان سازگار نیست. لذا، عموماً «مطالعات اسلامی در غرب» نزد بسیاری از مسلمانان طینی منفی و گاه منفور داشته‌است و از این رو آنان ابتدا مواجهه‌ای منفی و سپس انتقادی نسبت به دانشنامه‌های غربی داشته‌اند (اسعدی، ۱۳۸۱؛ احمدوند، ۱۳۷۷: ۴۹).

دایره‌المعارف اسلام (چاپ لیدن) نام بسیار آشنایی است که با بیش یک قرن قدمت، شأنی جداگانه در اسلام‌شناسی یافته‌است که نقطه اوج و سمبل تخصصی شدن پژوهش‌های اسلامی آنهاست. این دایره‌المعارف نارسایی‌هایی هم دارد، که از آن جمله می‌توان به عدم پرداخت متعادل به موضوعات مختلف خصوصاً توجه ناکافی به مذهب شیعه، مباحث کلامی و موضوعات مربوط به ایران و علمای ایرانی اشاره کرد (حائری، ۱۳۶۰: ۱).

1. *Encyclopedia of Religion*

2. Normative Method

در بعضی مقالات آن می‌توان نمونه‌هایی از روش و رویکرد مغرضانه را نیز یافت. در این خصوص یوزف شاخت^۱ بعنوان یک اسلام‌پژوه غربی در مقدمه کتاب میراث اسلام اذعان می‌کند: مراد از اسلام در این کتاب (دایره‌المعارف اسلام) همانا اسلام سنی بوده است. (اسعدی، ۱۳۷۳، ص ۴۲۹). مسلمانان با این فرض که تدوین دایره‌المعارف اسلام (لیدن) در ادامه همان رویکرد کشیشان یهودی و مسیحی نسبت به اسلام است، مواجهه‌ای انتقادی با آن داشتند (قرشی، ۱۳۷۵: ۲۹). در برخی حالات، تفاوت در دیدگاه‌ها، رویکردها و عدم اعتماد به برخی از دانشنامه‌های غربی، موجب رویکردی انتقادی و تلاش برای ارایه معلومات موثق در مقابل تألیفات غرض‌ورز در قالب دانشنامه می‌شود. دانشنامه‌نگاری در حوزه اسلام در جوامع مسلمان عمدتاً بعلت کاستی‌ها و نواقص مذکور دایره‌المعارف اسلام به جریان افتاد از این رو مسلمانان خود دست بکار ویرایش این محصول غربیان و افزودن تکمله و یا تألیف دانشنامه‌هایی مستقل با موضوع اسلام شده‌اند.

در ایران نیز دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف بزرگ اسلامی از اهم دانشنامه‌هایی هستند که تألیفشان براساس الگوگیری و آسیب‌شناسی از دایره‌المعارف اسلام آغاز شد که با رویکردی انتقادی در حال تدوین‌اند. (طاهری عراقی، ۱۳۶۹: ج ۱: ۶۷). البته ناگفته نماند که ابتدا سیدحسین تقی‌زاده در سال ۱۳۲۷ در قالب کاری گروهی به ترجمه دایره‌المعارف اسلام همت گذاشت ولی به سبب برخی مشکلات این مقصود به پایان نرسید (دانشنامه ایران و اسلام، ۱۳۵۴: ج ۱: ۱۶). بعد از تلاش وی، براساس آسیب‌شناسی صورت گرفته توسط احسان یارشاطر از دایره‌المعارف اسلام، دانشنامه ایران و اسلام ایجاد شد (زندیان^۲، ۱۳۹۵: ۷۹).^۳ پس از انقلاب، بخاطر حرکت اجتماعی و سیاسی برخاسته از اسلام و حاکمیت

1. Joseph Franz Schacht

2. Zandian, mandana

۳. «هنگامی که ویرایش دوم دایره‌المعارف اسلام منتشر شد، یارشاطر از برنارد لوئیس (یکی از ویراستاران دایره‌المعارف اسلام) پرسید «چرا در دایره‌المعارف اسلام در رابطه با ایران مدخل‌های مهمی (مثل امیرکبیر، احمدشاه قاجار و ...) وجود ندارد؟» و لوئیس پاسخ داد: علت مخالفت با ایرانشناسی نیست، بلکه کمبود پژوهشگر در این زمینه است. یارشاطر اذعان می‌کند به همین خاطر ایده نوشتن دانشنامه‌ای برای خود

اسلامی «به علت ظهور حساسیت‌های مذهبی و ملی‌گرایانه» تولید دانشنامه در حوزه اسلام وارد مرحله جدید شده است. لذا در پژوهش حاضر بررسی دانشنامه‌نگاری ایرانیان در حوزه مطالعات اسلامی به هدف جبران نواقص و کاستی‌های نمونه‌های غربی در حوزه مدخل‌ها و مقالات کلامی مطمح نظر است.

سوابق و پیشینه‌های پژوهش

به سبب گستردگی موضوعی و وسعت دانشنامه‌ها، تابحال شاهد اندک پژوهش‌های آماری- کیفی و جامع درباره آنها بوده‌ایم بطوریکه عمده تحقیقات بر جنبه‌های صورتی دانشنامه‌ها تمرکز داشته‌اند که پس از بررسی پیشینه‌ها مشخص شد که چلویی بیدگلی (۱۳۸۶) با روش «بررسی تاریخی» سعی بر نمایان کردن سیر تطور دانشنامه‌های تولید شده در گستره تاریخ و فرهنگ اسلامی ایران را دارد. سپهر؛ حسین‌زاده (۱۳۹۳) با روش «پیمایش تطبیقی» سعی در به چالش کشیدن دو کتاب مرجع (دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف اسلام) در روند دانشنامه‌نویسی و تحلیل محتوای موضوع مدخل‌های آن دو داشتند، قطبی (۱۳۹۶)، با روش «ارزیابانه» به بررسی و ارزیابی عملکرد مراکز دانشنامه‌نگاری در حوزه فرهنگ و تمدن اسلامی در ایران پرداخت و عوامل گوناگونی را در موفقیت تولید دانشنامه‌ها در مراکز دانشنامه‌نگاری دخیل دانست. ^۱ بالدیک (۱۹۸۸)، در پژوهش خود مدخل‌های «اسلام، فقه، کلام، حدیث، شریعت، شیعه، فرقه اسماعیلیه، فرقه علوی، اجتهاد، محمد (ص)، قرآن و ...» و همچنین مدخل‌های مربوط به ادیان ایرانی مثل اهورا مزدا (زرتشت) را در دایره‌المعارف دین ^۲ مورد ارزیابی قرارداد و ملویل ^۳ (۱۹۹۴)، در پژوهش خود دایره‌المعارف بزرگ اسلامی را با انواع مشابه غربی و کمیّت استفاده از منابع غربی در متن مقالاتش مورد نقد و بررسی قرارداد و به برخی پیامد علمی و

ایرانی‌ها به ذهنش خطور کرد تا مباحثی که برای ایرانی‌ها مهم است، در این دانشنامه ثبت گردد.» (صدای مصاحبه ضبط شده ماندانا زندیان با احسان یارشاطر موجود در سایت <https://nelc.ucla.edu/>)

1. Baldick
2. Encyclopedia of Religion
3. Melville

فرهنگی حاصل از آن اشاره کرده است. از آنجایی که نوع پیشینه‌های مذکور عمدتاً به صورت نظری بوده است لذا پژوهش حاضر با ارایه آمار و تحلیل جداول آماری سعی در اثبات نظرات مذکور در سوابق مطروحه دارد. شایان ذکر است، نتایج پیشینه‌های مذکور و نتایج برآمده از پژوهش حاضر در ادامه با هم مقایسه شده است.

روش انجام پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل تاریخی و تحلیل استنادی استفاده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات، مصاحبه، داده‌شماری، پرسشنامه و نرم افزار «دریچه^۱» است. جامعه آماری متشکل از تمامی مدخل‌های (مقالات) اعلام امامیه و کلام شیعه در دانشنامه جهان اسلام و ویرایش دوم دایره‌المعارف اسلام و ۱۱۵ نفر از صاحب‌نظران در حوزه دانشنامه‌نگاری است.

یافته‌های پژوهش

اگر نگاهی تاریخی به دانشنامه‌ها بیندازیم، کل‌نگری یا همه‌شمولی علمی در آنها کم‌وبیش هویدا می‌شود.^۲ گویی دانشنامه تجسم علاقه‌مندی انسان به گردآوری کل دانش خود در هر عصری بوده و سعی داشته است تمامی دانش را کشکول‌وار کنار هم قرار دهد (بریتانیکا، ۱۹۸۵: ج ۴: ۷۰). امروزه دانشنامه‌ها مخاطب‌محور و تخصصی شده و کمتر به دنبال ترسیم کل دانش بشری‌اند، این جریان تخصصی شدن را در چهارچوب «توده‌زدایی» ذهن و اندیشه بشر می‌توان تبیین نمود. همانطور که دانشنامه‌ها نیز با این توده‌زدایی اجین بوده‌اند (تافلر، ۱۳۸۵: ۱۶۶). اصل مسلّم تقلیل‌گرایی^۳ نیز در دانشنامه‌نویسی وجود دارد طوری که وقتی برای یک موضوع به دانشنامه مراجعه می‌شود، نمی‌توان به آن موضوع در عمق و گستره‌ای که باید، دست یافت. به عنوان مثال نمی‌توان آثار کثیر و عمیق افلاطون و ارسطو را در حدّ دو مقاله خلاصه کرد و مدعی شد که هر چه آنها می‌گویند، همین است و

۱. سامانه جامع اطلاعات مدخل‌های بنیاد دایره‌المعارف اسلامی

۲. مقاله «دانش‌نامه‌ها و واژه‌نامه‌ها» در *دایره‌المعارف بریتانیکا* گفتاری منسجم و نسبتاً جامع در این باره است.

یا مقاله «اسلام» در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* به این معنا نیست که مفاهیم و مباحث مربوط به اسلام در حد مطالب همین یک مقاله است و سخنی بیشتر در میان نیست (پاکتچی، ۱۳۹۷: ۸)؛ با این حال و بر اساس آرای صاحب‌نظران در پژوهش حاضر به نظر می‌رسد دایره‌المعارف‌های غربی تا حدودی مغرضانه به مدخل‌های شیعی و ایرانی (به عنوان کشوری تأثیرگذار در جهان اسلام) پرداختند و برخی از آنها را در قالب مقالات بسیار کوتاه و به اسلوب فرهنگ‌ها تألیف کردند و به توضیحی مختصر بسنده! به عنوان مثال، در *دایره‌المعارف اسلام* (لیدن) با همه جامعیتی که دارد نامی از حضرت زینب (س) برده نشده ولی اکثر شخصیت‌های سنی را مدخل کرده است که این می‌تواند به عنوان تجاهلی آکادمیک در غرب مطرح باشد (دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۹۱: ج ۱۱: ۳۵۶؛ فخر روحانی، ۱۳۸۸: ۱۷۸). همچنین در *دایره‌المعارف موجز اسلام* در ذیل مدخل «زینب بنت علی (س)» تنها به درج این عبارت کوتاه بسنده کرده است، «زینب بنت علی: دختر علی و فاطمه» (*دایره‌المعارف موجز اسلام*، ۲۰۰۱: ج ۲: ۳۸۱). حتی غریبان در دانشنامه‌های خود، مدخل‌های کلامی شیعه را عموماً بصورت مستقل لحاظ نکردند و تقریباً آنها را ذیل مدخل‌های کلامی معتزله آوردند. لذا نگرش انتقادی ایرانیان نسبت به شرق‌شناسی غریبان موجب توجه ویژه آنان در پرداختن به موضوعات و مباحث شیعی و ایرانی در حوزه‌های کلامی در پژوهش شده است به طوری که با دانشنامه‌نگاری، حساسیت‌های ملی، قومی و مذهبی (در قبال مطالعات پسااستعماری غرب) و هویت‌جویی «شیعی» و «ایرانی» را لحاظ کرده‌اند (فان اس^۱، ۲۰۰۶: ۵۶). اباذری و دیگران (۱۳۹۶) در پژوهش خود به نوعی مدعی مراتب فوق هستند، براساس تحقیق آنها تعداد مدخل‌های شیعی در *دانشنامه جهان اسلام* (۸۸۸ مدخل) که هشت برابر *دایره‌المعارف اسلام* (با ۱۱۱ مدخل) است لذا به نسیبه در *دایره‌المعارف اسلام* به مباحث شیعی به صورت محدود پرداخته شده و برای جبران این کاستی *دانشنامه جهان اسلام* براساس اهداف خود، به صورت مبسوط، مباحث شیعی را مدخل کرده است. در این راستا، ملویل^۲ (۱۹۹۴) نیز در پژوهش خود عنوان می‌کند که

1. Van Ess, Josef

2. Melville

طول و تفصیل مقالات *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* در مقایسه با انواع غربی مشابه، بیشتر است که در برخی موارد به پنج برابر نیز می‌رسد. لذا جمع‌آوری هرچه بیشتر، و تدوین معارف و ذخایر اسلامی موجود (بدون از قلم انداختن داده‌ی قابل‌ذکری) جنبه‌ای تفاخر‌آمیز پیدا کرده و این وضع، انباشت هرچه بیشتر دانشنامه‌ها را از اطلاعات ایجاب می‌کند و دانشنامه را به مثابه آینه تمام‌قد گذشته با شکوه اسلام جلوه می‌دهد. مفصل‌نویسی در دانشنامه‌های غربی در قرن ۱۹ نیز مرسوم بوده که از جمله دلایل آن آرمان‌خواهی و وفور مطالب بوده است (لاولند^۱، ۲۰۱۲: ۴۸). البته ناگفته نماند، طبیعی است که اندازه مقالات تابع مقدار مطلبی است که موضوع هر مدخل می‌طلبد. اما می‌توان گفت که کوتاه یا مفصل کردن مقالات حکایت از تعیین میزان اهمیت هر مقاله از سوی سازمان دانشنامه دارد. از طرفی، می‌توان نگارش مفصل مقاله در شرایطی که تابعال به صورت مکتوب به آن پرداخته نشده باشد را جایز شمرد و به عبارتی دیگر حجم مقالات تابعی است از نیاز مخاطبان و به اقتضای نفس پژوهش و تحقیق انجام شده درباره آنها.

در این بخش از پژوهش با تطبیق استنادات مقالات شیعی (خاص کلام شیعه و اعلام امامیه) در *دانشنامه جهان اسلام* و *دایره‌المعارف اسلام* (به عنوان دو نمونه از دانشنامه‌های غربی و ایرانی) و کیفیت ایران پژوهی در آنها مدنظر است.

جدول ۱. کمیّت مدخل‌های شیعی و کلامی در دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف اسلام

تعداد مدخل‌ها در حوزه علم کلام	تعداد مدخل‌های شیعی	
۷۴۹	۸۸۸	دانشنامه جهان اسلام
۴۰۴	۱۱۱	دایره‌المعارف اسلام

همانطور که در جدول ۱ مشهود است تعداد مقالات *دانشنامه جهان اسلام* در موضوع شیعه هشت برابر مقالات *دایره‌المعارف اسلام* است؛ این اختلاف نمایانگر اینست که محققان ایرانی بخوبی درصدد جبران کم‌کاری غربیان در خصوص شیعه‌پژوهی بوده‌اند. در *دانشنامه جهان اسلام* تعداد مدخل‌های کلامی نسبت به *دایره‌المعارف اسلام* حدود دو برابر است و این می‌تواند نمایانگر این باشد که احتمالاً در *دایره‌المعارف اسلام* به مباحث کلامی

شیعه ذیل مدخل‌های معتزله پرداخته شده در حالیکه با نگاهی مختصر به مدخل‌نامه دانشنامه جهان اسلام استقلال مدخل‌های کلامی شیعه حتی در جزئیات (اعلام شیعه امامیه، شاخه‌ها و اصطلاحات شیعه امامیه، کتاب‌های شیعه امامیه) به وضوح مشهود است. جدول ۲. بسامد استنادات به منابع شیعی و سنی در مدخل‌های مشترک شیعی (کلام شیعه و اعلام امامیه) تا مرتبه ۷

دایره‌المعارف اسلام	دانشنامه جهان اسلام		
۱۰۲	۶۱	تعداد استنادات به منابع سنی	مقالات مربوط به اعلام امامیه
۰	۶۲	تعداد استنادات به منابع شیعی	مقالات مربوط به کلام شیعه
۲۹۱	۱۶۵	تعداد استنادات به منابع سنی	
۰	۱۱۲	تعداد استنادات به منابع شیعی	

جدول ۲ نشان‌دهنده فراوانی منابع مورد استناد در موضوع اعلام امامیه و کلام شیعه در مدخل‌های مشترک دو منبع مورد بحث تا مرتبه ۷ است. در دانشنامه جهان اسلام در مقالات مربوط به اعلام امامیه از مجموع ۱۲۳ ارجاع ۶۱ مورد با منابع سنی و ۶۲ مورد با منابع شیعی، در مقالات مربوط به کلام شیعه از مجموع ۲۷۷ ارجاع ۱۶۵ مورد با منابع سنی و ۱۱۲ مورد با منابع شیعی مستند شده‌اند. در دایره‌المعارف اسلام در کلیه مقالات مربوط به اعلام امامیه و کلام شیعه، تمامی ارجاعات به منابع سنی بوده و به هیچ یک از منابع شیعی استناد و توجه نشده است که این می‌تواند نشانگر ضعف پژوهش‌گرایان در این خصوص باشد. چراکه برای مطالعه اسلام ضروریست از منابع علمای شیعه هم استفاده شود؛ شایان ذکر است براساس داده‌های جدول فوق در دانشنامه جهان اسلام در این خصوص تعدیل و دقت علمی وجود دارد.

جدول ۳. میزان توجه متناسب به مذهب شیعه به تفکیک دانشنامه جهان اسلام

و دایره‌المعارف اسلام بر اساس نظر صاحب‌نظران

دایره‌المعارف اسلام					دانشنامه جهان اسلام					شاخص رویکرد	
توجه کم و نا کافی	توجه مناسب و مطلوب	توجه مناسب اما جهت‌دار	توجه کم و نا کافی	جمع	توجه کم و نا کافی	توجه مناسب و مطلوب	توجه مناسب اما جهت‌دار	توجه کم و نا کافی	جمع		
۱۰	۴۰	۴۵	۲۰	۱۱۵	۴۹	۳۰	۳۰	۴	۱۱۵	فراوانی	میزان توجه متناسب به مذهب شیعه
۹	۳۵	۳۹	۱۷	۱۰۰	۴۳	۲۶	۲۶	۵	۱۰۰	درصد	

جدول ۴. میزان توجه منطقی به مباحث ایرانی به تفکیک دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف اسلام

دایره‌المعارف اسلام					دانشنامه جهان اسلام					شاخص رویکرد	
توجه کم و نا کافی	توجه مناسب و مطلوب	توجه مناسب اما جهت‌دار	توجه کم و نا کافی	جمع	توجه کم و نا کافی	توجه مناسب و مطلوب	توجه مناسب اما جهت‌دار	توجه کم و نا کافی	جمع		
۲	۳۰	۳۵	۴۸	۱۱۵	۴۵	۳۶	۲۹	۵	۱۱۵	فراوانی	میزان توجه منطقی به مباحث ایرانی
۱/۷	۲۶/۱	۳۰/۴	۴۱/۷	۱۰۰	۳۹/۱	۳۱/۳	۲۵/۲	۴/۳	۱۰۰	درصد	

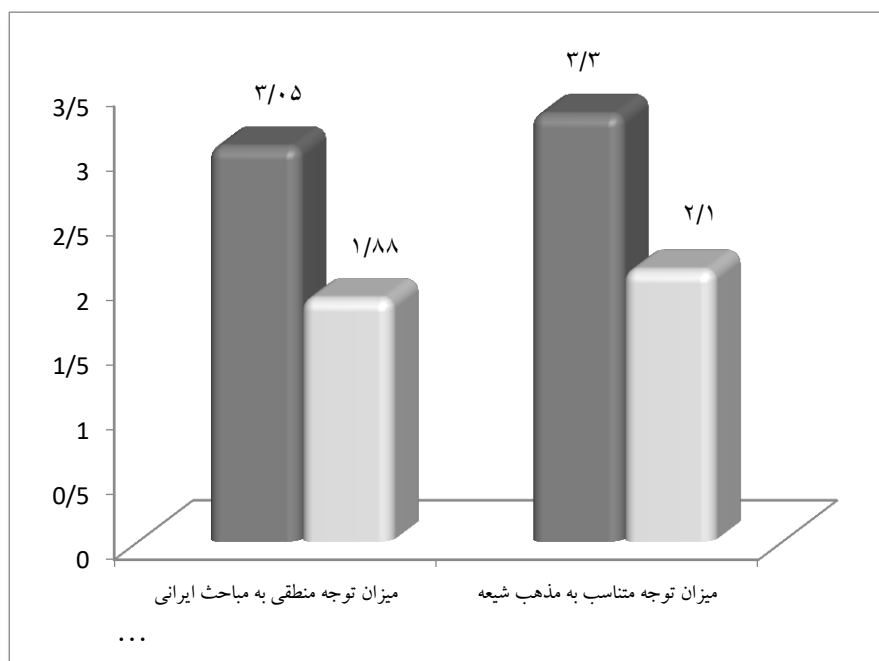
همان‌طور که در جدول ۳ ملاحظه می‌شود، پس از نظرسنجی از تعداد ۱۱۵ نفر از دانشنامه‌نگاران صاحب‌نظر در حوزه اسلام مشخص شد در گزینه میزان توجه متناسب به مذهب شیعه در دانشنامه جهان اسلام با ۴۳ درصد در حد «توجه کافی و کارآمد» و در دایره‌المعارف اسلام با ۳۹ درصد در حد «توجه مناسب اما جهت‌دار» بوده است. براساس جدول ۴ در گزینه میزان توجه منطقی به مباحث ایرانی، دانشنامه جهان اسلام با ۳۹/۱ درصد در حد «توجه کافی و کارآمد» بوده در حالی که در دایره‌المعارف اسلام با ۴۱/۷ درصد در حد «توجه کم و نا کافی» بوده است.

جدول ۵. آماره‌های توصیفی شاخص رویکرد به مباحث ایرانی و مذهب شیعه

دایره‌المعارف اسلام		دانشنامه جهان اسلام		تعداد	شاخص رویکرد
انحراف میانگین استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین		
۰/۸۶	۱/۸۸	۰/۹۱	۳/۰۵	۱۱۵	میزان توجه منطقی به مباحث ایرانی
۰/۸۰	۲/۱	۰/۹۷	۳/۳	۱۱۵	میزان توجه متناسب به مذهب شیعه

براساس داده‌های موجود در جدول ۵، میانگین گزینه توجه منطقی به مباحث ایرانی

در *دانشنامه جهان اسلام* برابر ۳/۰۵ از ۴ بوده است در حالی که میانگین *دایره المعارف اسلام* برابر با ۱/۸۸ از ۴ بوده است. در گزینه توجه متناسب به مذهب شیعه نیز میانگین *دانشنامه جهان اسلام* برابر با ۳/۳ از ۴ بالاتر از *دایره المعارف اسلام* برابر با ۲/۱ از ۴ است که می‌توان نتیجه گرفت شاخص رویکرد به مباحث ایرانی و مذهب شیعه در *دانشنامه جهان اسلام* بهتر رعایت شده است. مراتب فوق در نمودار ۱ نیز نمایان است.

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش، در تألیف منابع مرجع اسلامی به سبک جدید، توسط غربی‌ها پرداخت متعادل به مباحث جهان اسلام انجام نشده‌است بطوریکه در تألیف مقالات دایره‌المعارفی خود در مباحث مربوط به کلام شیعه و اعلام امامیه به منابع شیعی استناد نکرده و به طور نادر به موضوعات و مدخل‌های ایرانی در حوزه کلام پرداخته‌اند. به این صورت که در مقالات کلامی *دایره‌المعارف اسلام* همه ارجاعات به منابع سنی است؛ ولی در *دانشنامه جهان اسلام* در این خصوص تعدیل و دقت علمی رعایت شده است بر این اساس اسلام پژوهان غربی، شیعه و منابع شیعی را کمتر در آثار خود مورد استناد و توجه قرار داده‌اند که این خود می‌تواند نشان‌دهنده نقص و ضعف روش تحقیق آنها در این مقوله باشد، زیرا جهت شناخت اسلام به درک شیعه هم نیاز است و حتماً باید به کتب شیعی مراجعه نمود. حسین نصر در خصوص این مقوله در مقدمه خویش بر *کتاب شیعه در اسلام* علامه طباطبایی، می‌نویسد: علیرغم دانش فراوان و حقایق بسیار گردآمده در تحقیقات غربی قرن گذشته پیرامون خاورشناسی و ادیان شرقی، هنوز رخنه‌های فراوانی درباره ادیان گوناگون و حتی در وقایع تاریخی آنها وجود دارد و این مطلب در مورد اسلام و به ویژه شیعه که آن را دومین گروه سیاسی جهان اسلام می‌دانند، بسیار نمایان است؛ تا جایی که آنرا بدعت در اسلام شمرده‌اند. تقریباً تمام منابع و استنادات آثار اسلامی غربی از منابع اهل تسنن است و هرگاه از قرآن و حدیث و سیره نبوی و فقه و کلام سخن به میان می‌آید، اغلب مقصود همان نظر اهل سنت است، حتی اگر تحریف شده و مغرضانه باشد. (طباطبایی، ۱۳۵۴: ۲۱۱).

در خصوص شیعه پژوهی، تعداد مقالات موجود در *دانشنامه جهان اسلام* در موضوع شیعه ۸۸ مورد و هشت برابر مقالات *دایره‌المعارف اسلام* است که این اختلاف نمایانگر اینست که محققان ایرانی بخوبی درصدد جبران کم‌کاری غربیان در خصوص شیعه پژوهی بوده‌اند. در *دانشنامه جهان اسلام* تعداد مدخل‌های کلامی نسبت به *دایره‌المعارف اسلام* حدود دو برابر است و این می‌تواند نمایانگر این باشد که احتمالاً در *دایره‌المعارف اسلام* به مباحث کلامی شیعه ذیل مدخل‌های معتزله پرداخته شده ولی با نگاهی مختصر به مدخل نامه *دانشنامه جهان اسلام* استقلال مدخل‌های کلامی شیعه حتی در جزئیات (اعلام شیعه امامیه، شاخه‌ها و اصطلاحات شیعه امامیه، کتب‌های شیعه امامیه) مشهود است.

فهرست منابع

۱. اباذری، زهرا؛ میرحسینی، زهره؛ حسین زاده، سیداحمد؛ لطفی، عرفان؛ عباسی، رسول (۱۳۹۶).
- مروری بر شیعه پژوهی در آثار مرجع اسلامی، پژوهش‌های اعتقادی - کلامی، ۷ (۲۵): ۷-۱۲.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۵). الکامل فی التاریخ، بیروت: دارالکتب العربی.
۳. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸). البدایه و النهایه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴. احمدوند، عباس (۱۳۷۷). گذری بر مطالعات شیعی در غرب، مقالات و بررسیها، ۶۳: ۴۹.
۵. اسعدی، مرتضی (۱۳۸۱). مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان از آغاز تا شورای دوم واتیکان. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۶. اسعدی، مرتضی (۱۳۷۳). مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان (رساله دکتری)، دانشگاه تهران.
۷. ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۸). مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن، مقدمه حسین معصومی همدانی، فرزاد، تهران.
۸. آخشیک، سمیه سادات (۱۳۸۷). جستاری در دانشنامه نویسی ایران: فقر مبانی نظری، مجموعه مقاله‌های اولین همایش سراسری دانشنامه نویسی در ایران (گذشته، حال و آینده) تهران: بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران.
۹. پاکتچی، احمد (۱۳۹۷). دایره‌المعارف نویسی در ایران در گفت‌وگو با احمد پاکتچی، روزنامه اعتماد، شماره ۴۲۸۴، چهارشنبه ۲۶ دی.
۱۰. تافلر، الوین (۱۳۸۵). موج سوم، ترجمه شهیندخت خوارزمی، تهران: نشر علم.
۱۱. چلوبی بیدگلی، آمنه (۱۳۸۶). دانشنامه نگاری در تاریخ فرهنگ اسلامی ایران. پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
۱۲. حائری، عبدالهادی (۱۳۶۰). سخنی درباره دایره المعارف اسلام، نشر دانش، ۲ (۱).
۱۳. دانشنامه ایران و اسلام (۱۳۵۴)، زیر نظر احسان یارشاطر. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۴. دانشنامه جهان اسلام (۱۳۹۱). زیر نظر غلامعلی حدّاد عادل، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ذیل مدخل دانشنامه‌نگاری، ج ۱۷.
۱۵. رنجبران، داود (۱۳۹۵). بررسی مطالعه سیره نبوی در ویراست دوم دایره‌المعارف اسلام «با تأکید بر گفتمان یهودی»، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
۱۶. زندیان، ماندانا (۱۳۹۵). احسان یارشاطر در گفتگو با ماندانا زندیان، لوس آنجلس، شرکت کتاب.
۱۷. سبحانی، محمدتقی؛ رضایی، محمدجعفر (۱۳۹۰). میراث کلامی شیعه در مرحله تأسیس، هفت آسمان، ۱۳ (۵۲): ۱۱-۳۶.
۱۸. سپهر، فرشته؛ حسین زاده، سید احمد (۱۳۹۳). مطالعه تطبیقی مراحل دانشنامه‌نگاری در دانشنامه جهان اسلام و دایره‌المعارف اسلام لیدن، فصلنامه تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، ۲۰ (۷۹): ۷۵۱-۷۷۰.
۱۹. طاهری عراقی، احمد (۱۳۶۹). دانشنامه جهان اسلام، جلد اول، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، تهران.
۲۰. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۵۴). شیعه در اسلام (مقدمه)، دارالغدیر، تهران.
۲۱. عدالت‌نژاد، سعید (۱۳۹۰). «چرا دایره‌المعارف»، مجله کنسرسیوم محتوای ملی، تابستان: ۸-۱۲.
۲۲. فخر روحانی، محمد رضا (۱۳۸۸). سیمای حضرت زینب (س) در آینه برخی منابع اسلامی، سفینه، ۶ (۲۲).
۲۳. قرشی، محمد حسین، تاریخچه دایره‌المعارف‌نگاری در جهان، کیهان فرهنگی، شماره ۱۲۷، خرداد و تیرماه، ۱۳۷۵.

24. بررسی تطبیقی و ارزیابی عملکردهای مراکز دانشنامه نگاری چند قطبی، سیمین (۱۳۹۶)..
دانشی در حوزه فرهنگ و تمدن اسلامی در ایران. پایان نامه دکتری علوم کتابداری و اطلاع رسانی،
دانشگاه تهران.
25. Baldick, Julian (1988). Islam and the Religions of Iran in the
Encyclopedia of Religion, Religious Studies, 24 (1): 47 – 56.
26. Encyclopaedia Britannica (The New Encyclopaedia Britannica) (1985).
Macropaedia, Chicago: Encyclopaedia Britannica, in "Encyclopaedias and
Dictionaries".
27. Encyclopaedia of Islam (1986-2004). Leiden: E. J. Brill.
28. Encyclopedia of Religion (1987). MacMillan Publishing Company,
New York.
29. <https://rch.ac.ir>
30. Loveland, Jeff (2012). Why Encyclopedias Got Bigger and Smaller,
Information & Culture, University of Texas Press, 47, (2): 233-254.
31. Melville, Charles (1994), Dā'irat al-ma'ārif-i buzurg-i Islāmī (The Great
Islamic Encyclopaedia), Journal of the Royal Asiatic Society, 4 (2): 264-266.
32. The Concise Encyclopedia of Islam (2001). second Ed, London: Stacey
International.
33. Van Ess, Josef (2006). Encyclopædic Activities in the Islamic World: A
Few Questions, and No Answers, in Organizing Knowledge: Encyclopædic
Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World, Edited By Gerhard
Endress, Brill Leiden, pp. 3-19.
34. Zandian, mandana (2016). ehsan yarshater in conversation with mandana
zandian, los Angeles: Ketan corp .